

Dossier

La recuperació del patrimoni industrial

Ferran Pont i Montaner

Nau central Fabra i Coats. Fotografia Teresa Llordés.

Des de l'esclat de la crisi dels anys setanta del segle passat, la reutilització dels edificis del patrimoni industrial de Catalunya per a usos diferents als productius ha estat una opció creixent. En aquest article faig un repàs cronològic breu d'aquest procés, exposant les actuacions de transformació més significatives i assenyalant un conjunt de fets que l'han condicionat. L'article és un extracte del treball més extens sobre la recuperació dels edificis fabrils que, en format de llibre, sortirà aquest any.

Sota el paraigua de patrimoni industrial s'hi aixopluguen moltes construccions i edificacions: les fàbriques, les estacions, els mercats, els sin-

dicats, les cooperatives, els habitatges dels treballadors, les cases des amos... En aquest escrit ens centrem en les fàbriques i edificis que en el passat van acollir una activitat productiva i ara, després d'un procés de restauració o rehabilitació, tenen un ús nou diferent de l'original. Edificacions compreses dins del període que va des de l'arribada de la màquina de vapor (1831) fins a mitjans del segle XX. Abans però, m'agradaria fer una referència als edificis del patrimoni industrial que es van construir al tombant del segle XIX principis del XX i que continuen desenvolupant la mateixa activitat productiva, en condicions semblants a com ho feien. Cada cop n'hi ha menys però encara en queden: la fàbrica Anís del Mono, les primeres centrals hidroelèctriques de la Vall Fosca o la farinera Albareda

de Manresa en són alguns exemples.

Malgrat que la preocupació pel patrimoni és un concepte relativament recent, de mig segle a tot estirar, la idea d'aprofitar els béns formava part de la tradició dels nostres avantpassats i va estar ben present en la nostra cultura fins ben entrat el segle XX. Així, no és estrany que a finals del segle XIX i principis del XX trobem exemples de reaprofitament d'edificis industrials. El complex de Can Batlló del carrer Urgell a Barcelona, o la Masia Freixa de Terrassa en són dos exemples.

Els antecedents, la dècada dels setanta

L'any 1973 l'encariment sobtat del petroli és el detonant d'una crisi molt important que comporta el tancament

de moltes fàbriques especialment les tèxtils. Els setanta són uns anys d'efervescència política, social i cultural. En aquest context la reivindicació del patrimoni arquitectònic conseqüència de la pressió immobiliària s'amplia al patrimoni industrial. Així, l'any 1975 a Terrassa es fa una campanya per salvar de l'enderroc el Vapor Aymerich Amat i Jover, i el Magatzem Farnés. I a Barcelona es fan campanyes per preservar els conjunts fabrils de la Sedeta, el Vapor de Vell de Sants i Can Felipa. En aquesta època trobem els primers casos de revaloració del patrimoni industrial: la cimentera Samson una part de la qual, l'any 1973, es va transformar en el despatx de l'arquitecte Bofill. I la restauració de l'antiga central tèrmica de l'avinguda Vilanova de Barcelona per acollir les oficines de la companyia Hidroelèctrica de Catalunya a finals dels anys setanta.

Vista del recinte interior de l'antiga fàbrica Gal i Puigsech, actualment Palo Alto.
Fotografia Teresa Llordés.

Els anys 80

La recuperació dels ajuntaments democràtics (1979) i del Parlament de Catalunya (1980) suposen un punt d'inflexió en la protecció del patrimoni arquitectònic molt important. Aquest canvi polític es realitza en un context de crisi i de poca disponibilitat econòmica i això farà que els primers anys l'activitat de l'administració en relació al patrimoni es centri en la redacció dels catàlegs o la seva revisió. És l'inici d'una etapa conservadora, de preservar allò que s'havia mantingut.

A mitjans dels vuitanta coincideixen tres fets que donen un impuls a la voluntat de preservar i difondre el patrimoni industrial. L'any 1984 Josep Corredor-Matheos i Josep Maria Montaner publiquen el llibre "Arquitectura Industrial a Catalunya", el mateix any es crea el Museu de la Ciència i de la Tècnica de Catalunya (mNACTEC). I l'any 1985, el Mercat del Born acull l'exposició "Catalunya, la fàbrica d'Espanya" comissariada per Jordi Nadal i Jordi Maluquer.

A la segona meitat dels anys vuitanta es porten a terme els primers treballs de rehabilitació. Són treballs promoguts per l'administració pública per a usos d'equipament. Cal desta-

car-ne els de l'Ajuntament de Barcelona (La Sedeta, Can Felipa, Edifici oficines Enasa) i els de l'àmbit docent promoguts pel departament d'educació de la Generalitat: la rehabilitació de les cobertes dels tallers Manyach per al pati d'una escola a Gràcia, l'Institut La Llauna a Badalona, l'escola de Ca l'Escapçat a Sabadell i la reutilització de la Fàbrica Vilomara per Institut a l'Hospitalet de Llobregat. Per a usos culturals a Terrassa comencen les obres per transformar el Vapor Aymerich Amat i Jover en museu i es reutilitza una antiga nau de tint per espai expositiu, la Sala Muncunill. A Igualada l'adoberia Cal Granotes i la cotonera Cal Boyer són reutilitzades per acollir el Museu de la Pell d'Igualada i Comarcal de l'Anoia, i a Barcelona l'Editorial Montaner i Simón es remodela per albergar la fundació Tàpies.

Tot i així, són uns anys difícils pel patrimoni industrial que és vist com una oportunitat de millora i esponent de la ciutat. Un exemple d'aquesta situació és que els tres parcs de mida gran que es construeixen a Barcelona a la dècada dels vui-

tanta del segle XX es fan sobre complexos fabrils: Enasa / Pegaso (1985), Espanya Industrial (1985) i els tallers ferroviaris del Clot (1986).

L'entrada a la CEE i la nominació Olímpica

L'any 1986 es produeixen dos fets importants en la història del nostre país. L'entrada a la CEE l'any 1986 que comporta una millora clara de la nostra situació econòmica, i l'inici d'un procés de bonança que s'allarga fins l'any 1992. Recalco aquestes dades econòmiques perquè l'activitat del sector de la construcció ha estat molt vinculada a la situació econòmica del moment. Un increment de l'activitat econòmica es tradueix en la millora del sector de la construcció i en més rehabilitació del patrimoni, la paradoxa és que la millora econòmica comportava també una major pressió immobiliària que acostumava a anar acompanyada de l'enderroc de fàbriques antigues.

El segon fet de gran transcendència és la nominació de Barcelona com a seu del Jocs Olímpics de l'any 1992.

Vista exterior de la reutilització de la fàbrica Alchemika. Fotografia Teresa Llordés.

Les repercussions en el patrimoni arquitectònic de la ciutat van ser molt importants, la campanya Barcelona Posa't Guapa possibilita l'arranjament de moltes façanes de l'eixample que es trobaven del tot descuidades i en mal estat. Ara bé aquests efectes tant positius sobre el patrimoni no ho són envers el patrimoni industrial. La construcció de la vila olímpica seguint un model de taula rasa comporta l'enderroc d'alguns conjunts fabrils interessants com el de Can Folch, del qual només se'n va conservar la xemeneia.

Els anys 90

A mitjans de 1992, l'economia espanyola va entrar en una etapa de recessió. Durant uns anys, la desocupació va estar per sobre del 20%, assolint el punt més alt l'any 1994. A mitjans dels anys noranta, la situació econòmica va començar a millorar i es va iniciar una nova etapa de fort creixement que va durar fins l'any 2001.

L'any 1996, el mNACTEC finalitza les obres de rehabilitació del Vapor Aymerich Amat i Jover de Terrassa, en uns moments en els quals el paper del museu com a catalitzador i dinamitzador de la preservació del patrimoni in-

dustrial és un fet. Conjuntament amb l'Associació del Museu de la Ciència i la Tècnica i d'Arqueologia Industrial de Catalunya, posen en marxa un seguit d'iniciatives encaminades a promoure l'estudi i la difusió del patrimoni. Cal destacar-ne les Jornades d'Arqueologia Industrial, la selecció dels 75 elements del Patrimoni i la creació del Premis Bonaplata. Amb tot, la iniciativa del mNACTEC que ha tingut més ressò fou la creació del sistema de museus especialitzats en diversos àmbits temàtics del Patrimoni Industrial, la Ciència i la Tecnologia, i que a data d'avui està integrat per 25 museus distribuïts arreu de Catalunya.

L'any 1997 destaca la iniciativa del projecte "Ciutat i Fàbrica" cultural impulsat per un col·lectiu multidisciplinari de professionals (arquitectes, fotògrafs...) per reivindicar la importància històrica i cultural del fet industrial a Barcelona. Es fa una exposició al COAC i s'edita el llibre "Barcelona Ciutat de Fàbriques". Aquesta feina de difusió la trobarem en el substrat de projectes importants per a Barcelona: el 22@, i "Les fàbriques de creació".

L'any 2000 el ministeri promou el Plan Nacional del Patrimonio Industrial enmirallant-se en l'èxit del "Plan de las Catedrales". Tot i que sobre el

paper es fa un plantejament molt ambiciós, a l'hora de la veritat no s'hi van destinar ni les voluntats ni els recursos i només es van portar a terme algunes obres de rehabilitació aïllades. A Catalunya es va destinar ajut econòmic a la rehabilitació de la cimentera del Clot del Moro de Castellar de n'Hug.

A partir de la segona meitat dels anys 90, la iniciativa privada s'afegeix al procés de rehabilitació del patrimoni industrial. Això comporta la introducció d'usos nous, com el residencial. Seguint el concepte de loft, originari de la Nova York dels anys 50, es portaren a terme un conjunt de rehabilitacions destinades a l'ús d'habitatge. En són exemples la rehabilitació de la fàbrica Carol i Massó, al Poblenou de Barcelona (1997) i a Terrassa, la fàbrica Font Batallé (1998), la nau del conjunt fabril de la Saphil (1998) i la fàbrica Gibert (2000). El ventall dels usos de les reutilitzacions s'amplia, així com la geografia de les actuacions. Alguns exemples d'intervenció d'aquest període són: la biblioteca ubicada a la fàbrica Can Casacuberta de Badalona (1992), la reutilització de la fàbrica del Sucre de Vic (1993) per a usos administratius, l'Ajuntament d'Olot (1994) situat a la fàbrica Can Joanetes, la transformació dels Magat-

Vista interior del museu de la fàbrica Trepat. Fotografia Teresa Llordés.

zems Generals del Port de Barcelona (1996), la Fàbrica Canela i Puigdemívol (1996), el Vapor Vell de Sants (1998-2000), l'escorxador de Lleida (1998), la biblioteca de Sallent a l'antiga fàbrica Torres Amat (1998), el dipòsit de les Aigües del Parc de la Ciutadella (1993-1999), la biblioteca "Cal Font" d'Igualada (1999) i les reutilitzacions de les farineres del Clot a Barcelona (1999) i Teixidor a Girona (2000).

A finals dels noranta es van concebre un conjunt de projectes que tenien la finalitat de transformar grans conjunts fabrils en centres culturals. Són rehabilitacions d'una escala més gran, que posen de manifest la millora de la situació econòmica. A L'Hospitalet de Llobregat es posa en marxa la rehabilitació de la fàbrica Tecla Sala, de la qual, a finals de l'any 2000, s'inaugura la primera fase, la biblioteca. A Sant Boi de Llobregat, l'Ajuntament inaugura l'any 1997 la rehabilitació de l'antiga fàbrica tèxtil Hilaturas Gossypium S.A. (1921-1973), coneguda com Can Massallera, un conjunt de més de 5.000 m² que es transforma en l'equipament sociocultural i esportiu municipal més gran de la ciutat. A Celrà, els edificis que formaven el complex de la Fàbrica Pagans foren cedits a l'Ajuntament amb l'objectiu de preservar-los, rehabilitar-los i convertir-los en equipament públic. I a Barcelona, també a finals dels anys

noranta, es gesta el projecte de transformació de la Fàbrica Can Casaromana, materialitzat uns anys després.

En aquest període es posen en marxa projectes que, sense ser objecte d'una gran rehabilitació, amb petites actuacions de millora i adequació, transformaren l'espai industrial en un lloc confortable i acollidor per albergar activitats vinculades al món del disseny i de la creativitat. Un dels exemples més coneguts és el conjunt anomenat Palo Alto a Barcelona.

Coincidint amb el tombant de segle, es va consolidant una revisió crítica dels plantejaments urbanístics en relació a la rehabilitació del patrimoni industrial. Guanya força el corrent d'opinió favorable a entendre els edificis industrials en el seu conjunt superant la idea de preservació dels elements més singulars o simbòlics com podien ser les xemeneies. Es fa una aposta per incrementar la protecció de més edificis, independentment del seu valor arquitectònic, i es posen en valor temes històrics, de paisatge urbà, socials i de memòria.

La primera dècada del segle XXI

L'entrada de l'euro en circulació l'any 2002, propicia una nova etapa caracteritzada pels tipus d'interès

molt baixos i per una facilitat per a l'endeutament de les famílies, les empreses i les administracions públiques. Aquesta facilitat per al crèdit i l'arribada dels fons europeus, possibilita una transformació del nostre país a tots nivells. El nombre de rehabilitacions o restauracions del patrimoni creix molt i s'eixampla encara més el ventall d'usos nous (restauració, rehabilitació com a promoció de la marca...). No obstant això, l'accés fàcil al crèdit provoca una bombolla immobiliària que al seu torn comporta l'enderroc de conjunts fabrils i apareix de nou la reivindicació del patrimoni amenaçat. Al voltant de Can Ricart al barri del Poblenou de Barcelona es va viure el conflicte més important, amb una repercussió mediàtica important. El cas de la farinera Can Fàbregas de Mataró també va tenir ressò en els mitjans de comunicació, la reivindicació finalitzà amb la decisió salomònica de l'Ajuntament de desmuntar l'edifici per traslladar-lo a un altre emplaçament.

A la segona meitat de la primera dècada del segle XX l'Ajuntament de Barcelona impulsa el projecte de les "Les fàbriques de creació" a Barcelona (2007). Seguint l'exemple d'altres ciutats europees es fa una aposta per adequar antigues fàbriques com a centres de producció cultural. La majoria d'aquestes actuacions es proposen en antic recintes fabrils. En destaca per

Vista parcial de la façana del museu Can Framis. Fotografia Teresa Llordés.

la seva mida l'actuació de la fàbrica Fabra i Coats adquirida per l'ajuntament per ubicar-hi un centre de producció cultural però també d'altres equipaments culturals, centres educatius i habitatges.

Volum de reutilitzacions sense precedents

En fer un repàs de les reutilitzacions del patrimoni industrial els primers anys del segle XXI, ens adonem del seu volum i de la diversitat dels usos nous. En el camp de l'educació es fan intervencions en tots els àmbits de l'etapa docent: escola bressol (al Vapor Buixeda de Sabadell, i Fabra i Coats de Barcelona), escola d'infantil i primària (la Nova Electra de Terrassa), ensenyament mitjà (Tèxtil del Besòs a Sentmenat), universitat (Ca l'Aranyó i Escola Bau al barri del Poblenou de Barcelona). Per ús de biblioteca es desenvolupen prop d'una desena de projectes (Can Fabra i Can Saladrigas a Barcelona, La Josa a Rubí...). Es recupera la nau blanqueig de Mataró

projectada per Antoni Gaudí. Es creen grans complexos culturals: Roca Umbert a Granollers, Coma Cros a Salt, Espai Marfà al barri de Santa Eugènia de Girona i el complex al voltant de l'antiga fàbrica del suro a Palafrugell. Es tiren endavant un conjunt de museus i centres d'interpretació: Museu Industrial del Ter a Manlleu, Ecomuseu a la farinera de Castelló d'Empúries, Museu de l'Aigües a Cornellà, Vapor Burés a Anglès, Museu del Gas a Sabadell, i el centre d'interpretació de la Barcelona WorldRace a un antic magatzem del port de Barcelona.

Les transformacions d'antics magatzems i naus industrials per a ús d'habitatge són aquest període un projecte recurrent. Les transformacions de mida més gran es van dur a terme al barri del Poblenou de Barcelona, seguint les directrius dels plans especials desenvolupats a partir de la transformació urbanística del 22@.

També és destacable el volum d'intervencions per a usos terciaris d'oficines i comerç. A Sabadell es va rehabilitar la nau del Vapor Sempere i la Nau ABB per a la seu de Fira Sabadell.

L'edifici del tint vell i de filatures de la Colònia Güell de Santa Coloma de Cervelló, a Cornellà l'ajuntament va promoure la rehabilitació de la fàbrica de l'empresa Sala i Cia per acollir un centre per a la innovació social i digital. A Olot, l'equip d'arquitectes RCR va convertir l'antiga foneria Barberí en el seu espai de treball. A Terrassa la reutilització de les edificacions del Vapor Gran i cal Vacarisses per a usos terciaris. Algunes de les rehabilitacions que s'han dut a terme només conserven alguna part del conjunt fabril, com per exemple la reutilització de l'antiga fàbrica tèxtil ubicada a la zona del Guix de Manresa per a l'empresa Tous, la fàbrica de la família Godó al Poblenou i a Esplugues de Llobregat, l'antiga bòbila La Baronda. La rehabilitació d'una antiga fàbrica per esdevenir un espai per a la promoció comercial d'una marca la trobem a les fàbriques de les cerveseres Damm i Moritz. Per a usos de restauració trobem els exemples de l'empresa Viena a Terrassa i Castellar del Vallès.

La crisi (2007)

L'esclat de la crisi a mitjans de l'any 2007 té una repercussió molt gran en projectes de transformació urbanística on el patrimoni industrial hi tenia un paper important. A Terrassa es paralitzen les transformacions de la fàbrica Sala Badrinas, Vapor Cortés i AEG; a Manresa la Fàbrica Nova; al barri de Sants de Barcelona Can Batlló; a l'Hospitalet CosmeToda. També es paralitzen projectes que s'havien iniciat i es trobaven en diferents fases del procés. En són alguns exemples Cal Carrera a Sallent, Can Ricart i L'escocesa al barri del Poblenou de Barcelona.

La paradoxa de la crisi són el Fons d'ajut estatals (FEILS FEOS) creats per estimular l'economia i executar obres en el període 2009-2010. Alguns ajuntaments aprofiten aquests fons per impulsar projectes de reutilització del patrimoni industrial: la xemeneia de Ca l'Aranyó i la Nau Central de Fabra i Coats a Barcelona, la Fàbrica CACI de Badalona, Can Marfà de Mataró, la Fàbrica Molins de Sabadell, l'última fase de la Farinera de Vic...

Com recuperem el patrimoni

Les intervencions de reutilització del patrimoni sovint són objecte de polèmica. En el moment d'afrontar una rehabilitació cal complir un marc normatiu que ha evolucionat molt els últims anys. Els requeriments d'aïllament, de ventilació de totes les estances, d'evacuacions contra incendi, d'accessibilitat són alts i sovint acaben transformant el caràcter industrial d'aquell element per donar lloc a una altra cosa. Al voltant d'una fàbrica antiga hi havia un conjunt d'instal·lacions del tot necessari per a l'activitat industrial: la xemeneia, els dipòsits d'aigua, les basses, les esteses elèctriques, el paviment de llambordes, les carboneres, les bàscules, les tanques, la porta d'accés... i a vegades la casa dels amos. La suma del conjunt configura el què anomenem paisatge industrial. En la majoria de les transformaci-

ons això s'acaba perdent i segurament no pot ser d'una altra manera. Per això hem de valorar positivament aquelles intervencions que amb un grau d'intervenció petit són capaces de mantenir l'esperit fabril com les de Palo Alto a Barcelona, algunes intervencions al barri del Rec d'Igualada, la fàbrica Albinyana i Vapor Ros a Terrassa o la museïtzació de la fàbrica Trepal de Tàrraga.

Una de les virtuts de la nostra societat és la diversitat i entendre que no hi ha una única resposta a l'hora d'afrontar la transformació d'un edifici industrial. Superats els canons, les rehabilitacions es poden portar a terme des d'òptiques diversos. Per il·lustrar-ho poso cinc exemples de revaloració fets amb plantejaments molt diferents però amb bons resultats, reconeguts per la crítica: Can Framis, la fàbrica Alchemika, la nau central de Fabra i Coats, i Palo Alto, tots ells a Barcelona, i la Fàbrica Trepal de Tàrraga. Reutilitzacions amb un gradient d'intervenció molt gran, en el cas de Can Framis hi ha una transformació important i es crea un espai nou en el qual el patrimoni industrial s'incorpora al projecte com una capa més del procés. A l'Alchemika només es manté la façana de l'antiga fàbrica, la creació d'uns patis entre la nova i la vella construcció faciliten la implantació del programa i creen uns espais arquitectònics rics. La recuperació de la nau central de Fabra i Coats és un exemple d'intervenció austera, continguda i respectuosa amb els valors de l'edifici com ho és també l'adequació de Palo Alto. En el Museu Trepal de Tàrraga la intervenció material és quasi inexistent, es museïtza l'espai inclosa la maquinària interior.

El cas de Manresa

Manresa té un patrimoni arquitectònic extraordinari. Ara bé, com la majoria de ciutats mitjanes de Catalunya necessita una reflexió urbanística important. La crítica per la incapacitat de posar en valor edificis com la Fàbrica de Panyos o la Fàbrica Nova

és pertinent. Des del punt de vista de l'eficiència és qüestionable la decisió de construir edificis de referència als afores de la ciutat i deixar buits els grans contenidors de l'interior de la ciutat que tenen unes millors condicions de centralitat i de proximitat al transport públic. Amb tot, la capital del Bages té en el patrimoni industrial situat al voltant del riu una oportunitat de millora urbanística molt important. A Sant Joan de Vilatorrada les fàbriques Borràs, Burés situades al costat de Cal Gallifa poden articular un conjunt idoni per a la residència amb façana al passeig del riu. Aigües avall, la transformació de l'àmbit de la Pirelli, ben comunicat amb l'eix transversal, esdevé una oportunitat per posar en valor un conjunt amb arquitectures notables. Per la seva posició central la fàbrica de Panyos continua sent una bona opció per a un equipament docent o cultural. La fàbrica Borràs, la Farinera, els Polvorers, la Fàbrica Vermella i la Fàbrica Blanca són altres conjunts en els quals l'activitat productiva hi pot tenir una oportunitat.

Conclusions

És cert que hi ha coses que no han anat bé en el camp de la recuperació del patrimoni industrial. Tot i això, crec que la pregunta que ens hem de formular és com hem estat capaços de fer tant en tan poc temps. Sumat i restat el balanç és molt positiu. Els propers anys no podrem recuperar el volum de patrimoni de l'última dècada i el repte més gran serà garantir una mínima activitat per els grans conjunts fabrils allunyats dels nuclis urbans.

El procés de recuperació del patrimoni fabril és un projecte d'èxit bastit entre tots: administració (Generalitat, Ajuntaments, Diputacions, mNACTEC...) entitats, associacions, professionals... Un projecte en el qual la feina tenaç de moltes associacions com el Centre d'Estudis del Bages, ha estat molt important.

Ferran Pont i Montaner
Arquitecte